

**TÜRKM N STANDA K TAB
V K TABXANA M D N YY T**

KAZIM P.F.

Tarix üzr f ls f doktoru

pkazimi@mail.ru

Türkm n xalqının kitab v kitabxana m d niyy ti q dim tarix malikdir. Bu m d niyy tin inki afının böyük bir hiss si islam m d niyy ti dövrünü hat edir. M qal d Türkm n xalqının kitabçılıq v kitabxanaçılıq i i tarixi inki afda t svir olunur.

Açar sözl r: kitab m d niyy ti, kitabxana m d niyy ti, rqi Türkiistan, Orta Asiya, Kiçik Asiya, Qafqaz arealı, türk xalqları.

Türkm nistan q dim türk yurdudur. Bu razid türk xalqlarının tarixi m skunla ması, köç etm si, iri m d ni m rk zl r yaratması n q dim dövrl rd n diqq ti c lb etmi dir. Çin mü llifi Yustyan eramızdan vv l I minillikd Ürg nc h rinin q dim Künyaurg nc dövl tinin paytaxtı olması v öz dövrün gör kifay t q d r iri iqtisadi v m d ni m rk z olması bar d m lumat verir. bu Reyhan Biruni bu h rd böyük kitabxanaların olması bar d yazır. Ehtimal olunur ki, Avestanın lyazmaları v zoraastrizmin dig r yazılı d bi nümün l ri bu kitabxanalarda saxlanılırdı.

lk r b yürü l ri zamanı Ürg ncin m d ni irsinin bir hiss si da ıldı. Lakin çox ç km d n Xar zmin elmi v m d ni n n l ri yeni islam dini m d niyy tin t sir göst rm y ba layır. VIII srd n ba layaraq Xar zm sivilizasiyasının ümumislam m d niyy ti il qovu ması ba verir. 995-ci ild m rk zl dirilmı Xar zm dövl ti yaradılır, bu is öz növb sind elm v m d ni inki afa t kan verir. N tic d IX-X srl rd Xar zmi nisb si il islam dünyasında çox sayda d biyyat, elm, dövl t xadimi ortaya çıxır.

r b o rafiyaçları I- st xri (850-934), I-M qdisi (946-....) X srd bu razil ri g zmi v insanların elm , maarif ba lı olması haqqında öz s rl rind yazmı lar.

M hur s yyah Yaqut I-H m vi (1179-1229) bir çox ölk l r g zmi , m hur kitabxanalarda t dqıatlar aparmı dı. O, Künyaurg nc h rini Mav - r nn hrin n üstün h ri, h tta Buxara v S m rq ndd n d üstün müs lman m d niyy tinin n ön mli m rk zl rind n biri hesab edir. Tatar yürü l rin q d r elm v d bi mühit inki af edir. Bu inki afı V.V.Bartold da öz t dqıqatında t sdiq edir.

Xar zm ah I-M mun 817-ci ild M rv h rind n Ba dada g l rk n özü il Xar zmin nüfuzlu aliml rini d g tirir. Bunlardan biri Türkm nistan

m n li bu C f r M h mm d ibn Musa l-Xar zmidir (850-ci ild v fat etmi dir) ki, o, Ba dad h rind X lif nin yaratmı oldu u “Dar ül-Elm” r h b r t yin edilir. Ömrünün sonuna q d r l-Xar zmi burada f aliyy t göst r mi , riyaziyyat v astronomiyaya dair qiym tli s rl r yaratmı dr.

Ba dad hakimi B ha d-Dövl nin v ziri apur ibn rd irin 991-ci ild t sis etdiyi “Dar ül-Elm” d f aliyy t göst r n bu B kir l-Xar zmi (935-1002) Türkm nistan m n li olmu v uzun müdd t bu elm mü ssis sinin kitabxanasına r hb rlik etmi dir.

Ba dad h rind bir çox alim v zad ganlar özl ri d böyük kitabxanalar yaratmı lar. Bel xsl rd n biri d M h mm d ibn M nsur l-Xar zmi olmu dur. O, 1066-ci ild Ba dadda “X zin t ül-Kütüb” adlı kitabxana yaratmı dı. Onun n zdind m dr s nin kitabxananın z ngin fondundan istifad imkanları yaradırdı v h min kitabxana islam alimi imam bu H nifin (699-767) m zarının yaxınlı ında yerl diyin gör oxucularının da sayı kifay t q d r çox olmu du.

“Dar ül-Elm” adlanan Akademiyalar t dric n islam dünyasının müxt lif iri h rl rind yaradılma a ba lanır. Türkm nistan razisind 1000-ci ild Künyaurg nc h rind dövrünün böyük xeyriyy çisi Xar zm ah Abu-l-Abbas M mun ibn M mun (1004-1074) t r find n yaradılır. Bu akademiya Qahir d VI Fatimi x lif sinin yaratmı oldu u akademiya dan 5 il v v l yaradılmı v Orta Asiya razisind ilk d f m hz burada yaradılmı dır ki, bu da Künyaurg nc h rinin bu dövr d son d r c h miyy tli bir elm v m d ni m rk z oldu unu ifad edir.

S.P.Tolstov hesab edir ki, X srd Xar zm ah bu Said hm d ibn Muhamm d dövründ Künyaurg ncd riyaziyyat v astronomiya sah sind mük mm l bir m kt b formalamı v bu m kt b Ba dad akademiyalarının yaradılmasında da mühüm rol oynadı.

XX srin 30-40-cı ill rind Türkm nistan razisind uzunmüdd tli arxeoloji qazıntılar apararı S.P.Tolstov (1907-1976) iddia edir ki, bu razid islama q d rki elmin v m d niyy tin qalıqları yox edilmi dir. Lakin arxitektura texnologiyalarına d qıqlıkl riay t etm k, Biruni dövrünün t qvimi, astronomiya terminl rinin d qıqlıyi, Torpaqqalada t bii v mineral r ngl rin t tbiqi, ü emalı sübut edir ki, bütün bunlar h nd s nin, triqometriyanın, astronomiyanın, topoqrafiyanın, kimyanın, mineralogiyanın inki afı olmadan mümkün ola bilm zdi.

1010-cu ild Xar zm ah II M mun bu Reyhan Birunini Künyaurg ncd yaradılmı Akademiyaya d v t edir. Bir sıra dig r dövrünün nüfuzlu aliml ri il birlikd Biruni h yatının böyük bir hiss sini bu akademiya da f aliyy t göst r r k keçirir. 1017-ci il , y ni Mahmud Q zn vinin i alına q d r Biruni Künyaurg nc h rind ya ayır v Xar zm ah dövl tinin nüfuzlu xsl rind n birin çevrilir.

Tdqıatçılar t ssüfl qeyd edirl r ki, Künyaurg ncd ki II M mun akademiyası kitabxanasının kitab fondu haqqında d qıq m lumat qorunub saxlanılmamıdır. Lakin ehtimal olunur ki, bu Reyhan Biruni v bn Sina kimi görk mli aliml rin f aliyy t göst rdiyi akademiyanın kitabxanasında yerli aliml rl yana ı, islam dünyasının elmi m nb l ri d mövcud olmu dur. Bel ki, q rb istiqam tind Rey h rind n (indiki Tehran) o t r f getm mi Biruni, Ba dad v B sr aliml rinin s rl ri il tanı olmu v onlar haqqında fikirl rini öz s rl rind qeyd etmi dir.

1017-ci ild Künyaurg nc h rinin Q zn vil rin hakimiyy ti altına keçm si il bir çox aliml r islam dünyasının müxt lif elm v m d ni m rk z- l rin da ıldılar v bununla da bu Reyhan Biruni Q zn h rin köçm li oldu. Kitabxana fondunun da bir hiss sinin oraya aparılması ehtimal olunur.

Mo olların yürü ün q d r akademiyanın f aliyy tini davam etdirm si haqqında da ehtimallar mövcuddur. Bel bir r vay t yaranmıdır ki, “Künya-urg nc dü m n hücumu zamanı toplanıb Allaha dua edirl r ki, “Dar ül-Elm- d ” olan aliml r dü m nl rl üz-üz g lm sinl r! Bu zaman möcüz ba verir. Qırxmolla t p sind ki saray çevrilir v oradakı aliml r yerin için batırlar. Dü m nl r h ri i al ed nd n sonra insanları toplayıb soru urlar ki, burada bir saray var idi v biz onu z bt etm liydik, o nec oldu? Cavab verirl r ki, burada saray olmayıb, biz buranı s pin üçün hazırlamı ıq. Dü m nl r inanaraq oradan gedirl r. Aliml r is h l d sa dırlar. Cüm günl ri ibad td n sonra Qırxmolla t p sin g l rsizs , onların s sini e id bil rsiz”.

Bu r vay td Türkm nistanın h l min il bundan vv l yaradılmı akademiyasında ya amı v il mi aliml r böyük hörm t v ehtiramın ifad si görünür.

Xar zm ahların IV sülal sinin nümay nd si l d d in Teke ibn l-Ars- lan dövrünün elmi, xeyriyy çi v m d niyy tin himay çisi olmu dur. Ba dad x lif si Müst qsirin m hur Ba dad kitabxanasının müdiri tarixçi Tac d d in ibn ndab ibn as-Sayı (1275-ci ild v fat edib) “Cami l-müxt s r” kitabında l d d in Teke haqqında yazır: O, Xar zmd (Künyaurg ncd) H nifi t riq ti üçün m dr s açdı v onun n zdind z ngin bir kitabxana t sis etdi. Onun ixtiyarında Xar zm, Xorasan, Rey v l Çabalın dig r yal tl ri var idi. Teke 1200-ci ild v fat edir v onun o lu Qütb d d in M h mm d atasını m dr s - nin n zdind sa lı ında tikdirm i oldu u m qb r d d fn edir.

Xar m ahlar S lcuqil rin M rv h rind yaratmı oldu u z ngin kitab- xanalardan x b rdar idil r v h min n n l ri Ürg ncd d ya adır, kitabxa- nalarının fondunu daim z nginl dirirdil r. l d d in Teke kitabxanasında t d- qıqat aparın F xyoxin bu Abdulla M h mm d ibn Öm r r-Razi (1210-cu ild v fat edib) Cami al-Ülum” kitabını m hz burada tamamlamı dı.

Xar zm ah Teke görk mli dövl t xadimi Nizam l-Mülkün o lu M - sud ibn lini saraya ça ırdı v sonralar onu Xar zm ahın v ziri t yin etdi.

mam ixab ddi bu Seyid mran l-Xibaki Künyaurg nc türkm nl -rinin XII srin sonu XIII srin vv l rind görk mli dövl t xadimi idi. O, Xar zm ah M h mm din (1200-....) m sl h tçisi olmu , bn l-Asir, Cebeyni, Z k riyy Q zvininin verdiyi m lumata gör “dinin v dövl tin sütunu” idi.

mam ixab ddi nin yaratmı oldu u z ngin kitabxana h l öz dövründ öhr t tapmı dı. Xar zm ahın a ır zamanlarında mam ixab ddi köç etm k m cburiyy tind qalmı v öz kitabxanasını özü il aparmı dır. Bu da biz onun kitabxanalarına n q d r ba lı bir xsiyy t oldu unu göst rir. Mo ol yürü l ri zamanı mam ixab ddi v o lu Tac ddi öldürülür v kitabxana qar t edilir. Bu kitabxananın aqib ti haqqında sonraki tarixi dövrd m lumat verilmir. Türkm n xalqı bel tarixi xsiyy tl ri milli yadda ında daim qorumu v ehtiram etmi di. A kabad h rinin c nub-q rbind ixab ddi l-Xib ki v onun o lu Tac ddi için h l XIV srd M qb r yaratmı v onun xidm tl ri unudulmamı dır.

M lum oldu u kimi, Künyaurg nc h rind X-XII srl rd çox sayda m dr s l r f aliyy t göst rirdi ki, onların da n zdind kitabxanaların f aliyy t göst rm si übh siz idi. Türkm n xalqının elm v m d ni tarixind bu h rin müst sna rolu olmu dur. T sadüfi deyil ki, 2005-ci ild UNESKO Künyaurg nc h rini dünya m d ni irs siyahısına daxil etmi dir.

Türkm nistan razisind dövl tçilik, elm, t hsil v m d ni inki afın ümumi m nz r si göst rir ki, kitabxanalar dig r islam m d niyy ti areallarında oldu u kimi sas n üç istiqam td yaradılır v f aliyy t göst rirdi: saray kitabxanaları; m scid v m dr s kitabxanaları v el c d xsi kitabxanalar.

Kitab m hsulunun yaranması, texniki v b dii t rtıbatı, iri kitabxanaların strukturu da islam m d niyy ti ölk l ri il uy un kild qurulurdu. Kitab m hsulu repertuarı r b v fars dili il yana ı, türk dilli d bi v elmi nümun l r t kil edirdi.

S lcuqlar v Xar zm ahlar dövründ , XI-XIII srl r arasında müasir Türkm nistanın razisind m d ni-maarif i i yüks k inki af edirdi. M scid l r, m qb r l r, m dr s l rin n zdind kitabxanaların yaradılması haqqında m nb l rd m lumat verilir. Ürg nc h ri il yana ı, M rv h ri d m d ni-maarif m rk zi statusunu da ıyr. M lumdur ki, bu dövrd M rv h rind 10 ictimai kitabxana f aliyy t göst rirdi.

Türkm n t dqiqaçları bel hesab edir ki, Mo ol v mir Teymur yürü l ri s b b oldu ki, “Teke”, “Sa...”, “Yomut”, “Ersari”, “K klai”, “A li”, “Çovdar” v dig r Türkm n tayfaları Türkiy , Qafqaz, Suriya, rak, ran razil rin köç etmi l r. Bunlardan A qoyunlu v Qaraqoyunlu tayfaları Az rbaycan v Anadolu razisind m skunla mı dı. rto rul Qazinin (1188-1281) r hb rliyi il 400 ail d n ibar t Kayju tayfası Türkiy razisin köç etmi v g l c kd Osman Qazinin (1299) ail si olmu , Osmanlı imperiyasının sasını da burada qoymu lar.

1510-cu ild ah smayıl M rv h rini i al etdikd n sonra eybani xanı m lub edir. Bu zaman Türkm n l r özb kl rl birl r k S f vil r mü-qavim t etmi v onların “qalıcı” olma ına imkan verm mi l r. M lumdur ki, ah smayıl Az rbaycana bu yürü d n m hur kitabçı s n tkarlarla yana ı xeyli qiym tli lyazma kitabı g tirmi di.

Türkm n t dqıqatçıları 1736-cı ild f ar tayfasının ba çısı Nadir ahın da türkm n m n li oldu unu ifad etmi v onun ran razisind hakimiyy ti l aldıqdan sonra u urlu yürü l rini qeyd etmi l r. El c d türkm n xalqını büyük vergil rl incitdiyini d yazırlar.

XIX sr Türkm n xalqının müxt lif müharib l r iç risind olması, daxili v xarici hücumlara m ruz qalması ölk nin t n zzülünü s ciyy l ndirirdi. Bu t n zzüld n istifad ed n Rusiya 1869-cu ild “Qırmızı su” limanını (indiki Türkm nba ı) i al etdi v orada qo un hiss l rini artırma a ba ladı. 1881-ci ild Rusiya orduları A xabada daxil oldular.

XIX srin II yarısı v XX srin vv ll ri Türkm nistan razisind mü-r kk b siyasi, m d ni prosesl r ba verirdi. Bir t r fd n rus aliml ri bu razi-l ri öyr nm k üçün arxioloji v etnoqrafik t dqıqatlar aparır, dig r t r fd n m rk zi Rusiya hakimiyy ti razinin etnik t rkibini d yi dirm k m qs di il xalqların köçürülm sini h yata keçirirdil r. Bu siyas t 1916-cı ild xalqın ümumi üsyanına s b b oldu. Dövrün kitab m hsulu zad gan v hakiml rin lind toplanırdı. Dünya s viyy li m dr s v akademiya da ıdır v qar t olunur, milli irsin da ıyıcısı olaraq is yalınz milli ziyalılar çixı edirdil r.

Sovet hakimiyy tinin yaranması il milli m d ni v elmi irsin toplanması, mühafiz si v t bli i asanlıqla qaydaya salınmadı. Bu istiqam td i l ri h yata keçirm k üçün onillikl r keçdi.

1941-ci ilin mart ayının 26-da SSR EA-nın Türkm nistan filialının kitabxanası t sis edildi. 1957-ci ild bu kitabxanaya elmi mü ssis statusu verildi. Bu kitabxana r b, latin v kiril qrafikalı il yazılmı v çap olunmu elmi d biyyatın komplektl dirilm sini h yata keçir r k, h m Sovet haki-miyy tind n vv l, h m d sonralar çap olunmu elmi kitab m hsulunun m rk zin çevrildi v Türkm nistan razisind bütün elmi mü ssis l r v t hsil mü ssis l rin bütün elm sah l ri üzr xidm t göst rm y ba ladı.

M rk zi elmi kitabxana kitabxana ünashq, biblioqrafiya ünashq v kitab ünashq sah sind Türkm nistanın sah vi t dqıqat m rk zidir v elmi m kda larının indiy q d r rus, ingilis, türk v fars dill rind 200-d n artıq elmi m qal l ri müxt lif elmi d rgil rd çapdan çixmı dır.

Kitabxananın fondunda Türkm n akademikl rinin xsi kitabxana v arxivl ri mühafiz edilir. 1968-ci ild n is kitabxana “Türkm n aliml ri” adlı biblioqrafik göst ricil r çap etdirm y ba lanmı dır ki, bu gün g d r onun q d r 36 buraxılı ı i iq üzü görmü dür.

Kitabxanada 11 öb v 2 yarım öb f aliyy t göst rir: Komplektl dirm öb si; Xarici d biyyat öb si; Elmi-bibliografya öb si; Elmi sisteml dirm öb si; Xidm t öb si; Soraq-bibliografya öb si; Nadir nüsx l r fondu; Kitabsaxlayıcı öb ; Depozitar öb ; Kompüterl dirm öb si; Mübadil -rezerv fondu; F rdi abonoment.

Kitabxananın hesabatlarından m lum olur ki, 2006-cı ilin iyun ayının 1-n olan m lumata gör kitabxananın fondu 1343 min nüsx olmu dur (1).

Sovet imperiyasının da ılması il Türkm nistan öz müst qilliyini b rpa etdi v müst qil milli siyas t yürütm y ba ladı. 1995-ci ilin dekabrın 12-d BMT-d Türkm nistanın bit r f dövl t kimi tanınması, ilk prezident S f rmu-rad Niyazovun milli m d ni irs baxı ları türkm n xalqının son 20 ild tale-yind mühüm rol oynadı. M s l n, S.Niyazov operanın, baletin, kinoteatrların, sirkin milli mintalitet uy un g lm diyin gör f aliyy tinin qada an edilm si, yal tl rd kitabxanaların ba lanması kimi t dbirl rin müt x ssisl r rh verm y ç tinlik ç kirl r.

Türkm nistanın yeni prezidenti Qurbanqulu Berdumuh mm dov yeni islahatların h yata keçirilm si z rur tini ifad etmi , bu islahatlar kontekstind inc s n t m kt bl ri, m d niyy t evl ri il yana ı, 140 kitabxananın da f aliyy tinin b rpa edilm si n z rd tutulmu dur. Türkm nistanda "Qalkımı " adı il t sis edilmi kitab m rk zi kitabxana fondlarının komplektl dirilm si v yeni yaradılan kitabxanaların ilkin fondunun yaradılması i ini öz üz rin götürmü dü.

Kitabxana fondlarının uzun müdd t sistemli komplektl dirm y m ruz qalması n tic sind fondların köhn lm si, yeni d biyyatın daxil olmaması, kitabxanaların xidm t i ind d özünü göst rir. Kitabxanaçılarn etiraf etdiyi kimi Ali m kt b mü lliml rinin xsi v saiti hesabına çap olunan kiçik h cmli t dris dair metodiki kitabçalar oxucular t r find n n çox sor u edil nlrdir.

Rusdilli m nb l rd qeyd olunur ki, kitabxana fondlarına daxil olacaq kitab m hsulunun h l d senzuradan keçm si n n si Türkm nistanda t tbiq olunmaqdadır.

Kitabxanaçı kadrların hazırlanması il laq dar h l d Türkm nistanda ali ixtisas t hsili mövcud deyil.

Müasir Türkm nistanın kitabxana xidm tinin t kilind v kitab s rv -tinin toplanıb sisteml dirilm sind S.Niyazov adına (Türkm nba ı) Türkm nistan Milli Kitabxanası da mühüm h miyy t da ımı dır. 2011-ci ilin iyununa olan m lumata gör bu kitabxananın fondunda, 5530 min nüsx kitab mövcuddur. Milli Kitabxananın h yata keçirdiyi mühüm t dbirl rd n biri kimi AB -ın Türkm nistandakı s firliyi il birlikd XVI-XIX srl r aid 50-min nüsx lyazma kitabının konservasiyası olmu dur.

Son ill r elmi d biyyatın mövcud olan bo lu unu xaricd n daxil olan müxt lif dill rd elmi d biyyat hesabına v referativ jurnallar vasit si il doldurmaq sah sind konkret i l r görülür.

2000-ci ilin iyun ayının 15-d Türkm nistan m clisi “Kitabxanalar v kitabxana i i” haqqında Türkm nistanın qanununu q bul edir. 31 madd d n ibar t bu qanun ölk d kitabxanaların v kitabxana b k l rinin hüquqi statusunu v qar ısında duran v zif l ri mü yy nl dirir. 31 madd d n ibar t bu qanun kitabxana, kitabxana i i, bu sah d milli siyas t, kitabxana i inin dövl t idar etm si v dig r m s l l rin t rifini ifad edir. Bu qanundan Özb kistanda, Qazaxıstanda, el c d Az rbaycanda q bul olunmu müvafiq qanunların müqayis li analizi bir sıra uy un g l n v bir sıra f rqli yana maların mövcud oldu unu ortaya çıxarır.

Bakı Dövl t Universitetinin Kitabxana ünashq kafedrasının müdiri prof. A.A.X l fovun r hb rliyi altında “Türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy ti” mövzusunda geni t dqiqat aparmaq m qs di il i çi qrup yaradılmı dır. Türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy tini qar ılıqlı tarixi laq d öyr nm k, t crüb d n n tic l r çıxarmaq v müasir integrasiya prosesin yaradıcı töhv l r verm k baxımından qeyd olunan layih h miyy tlidir v bu istiqam td i çi qrupuna u urlar arzulayırıq.

D B YYAT

1. *X l fov A. Az rbaycanda kitabxana i inin tarixi. I cild. Bakı, 2001.*
2. *A. (<http://turkmenhistory.blogstop.com>)*
3. *[www/shirali.narod.ru](http://www.shirali.narod.ru)*
4. *http://science.gov.tm/helping_orgs/central_scilibrary/*
5. *<http://centralasianline.com/cacoon/caii/xhtml/ru>*
6. *Kazımi P. S f vil r dövriünd Az rbaycanda kitabxana i i. Bakı, 2009.*
7. *Kazımi P. Türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy tind lü tçilik n n l ri. Kitabxana ünashq v informasiya, 2010.*
8. *Kazımi P. Türk xalqlarının kitab v kitabxana m d niyy tind dastan v satirl r. Kitabxana ünashq v informasiya, 2011.*

MANUSCRIPT BOOK OF THE TURK PEOPLE
AND HIS SPREAD AREAL

P.F.KAZIMI

Philosophy doctor of history

Key words: Book culture, library culture, Eastern Turkistan, Middle Asia, Little Asia, Caucasian areal, Turk people.

Investigation defines traditions of manuscript book of the Turk people, their spread areals. Culture of general sides of the culture of Islam period, book repertoire of the time and library is generalized.

• •

• • • • •